

Гомоляко Андрій
(Ніжин)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ОЦІНЦІ В. Ю. ДАНИЛЕВИЧА

У яскравому сузір'ї істориків минулого постать Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936 рр.) посідає вельми помітне, однак досі належним чином непоціноване місце. В. Ю. Данилевич був людиною різнобічних професійних уподобань. Сфера його наукових інтересів охоплювала широке коло питань історії та археології Київської Русі, нумізматики та української археографії.

Питання суспільно-політичного устрою Київської Русі вчений студював від 1896 р. Тоді опублікував свою першу монографію «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия» (К., 1896). Досвід створення подібних праць уже був. Учні «обласної/земельної школи» історії Русі В. Б. Антоновича на той час уже видали низку монографій¹. Робота виконувалася під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, а також при зацікавленій участі професорів університету В. С. Іконникова, П. В. Голубовського, М. С. Грушевського. Суттєву допомогу надали і друзі – М. В. Довнар-Запольський, С. К. Линниченко та ін. Це полегшувало роботу молодого історика. Але були й труднощі і своя специфіка.

В. Ю. Данилевич прийняв від своїх попередників усталену для такого роду структуру монографії – огляд географічний, історичний, внутрішній устрій. У першому розділі автор визначив територіальні межі Полоцької землі та мережу поселенської структури. Політичну історію поділив на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібно князівства по смерті Ярослава, до повороту полоцьких князів з по візантійського заслання, до князювання литовських князів і – до кінця політичної окремішності Полоцького князівства.

У висвітленні внутрішнього устрою дотримувався принципу діархії і надавав вічу головну роль в управі. При цьому, автор не визнавав за вічем певного кола компетенцій, а лише право контролю справ в надзвичайних обставинах.

В утворенні відносно єдиної Давньоруської держави віддавав перевагу руському півдню, а не півночі. Ситуація була різною. В той час, як на півночі внутрішні усобиці розхитували союз тамтешніх племен середньодніпровські поляни близько середини IX ст. створили під владою київських князів доволі міцне політичне утворення². Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно.

Ядро Давньоруської держави – історична Київщина, під якою розумів територію залюдненою у давнину древлянами і полянами. У своїй пізнішій праці «Археологічна минушина Київщини» (1925) за головну підвалину, з якої повстала сучасна людність Київщини вважав літописні східнослов'янські племена древлян та полян. Він спробував виокремити полянський поховальний обряд від древлянського³.

Проблеми історії давньоруських земель-князівств були в центрі уваги вченого і у його науково-педагогічній діяльності. У 1903 р. він підготував курс лекцій для студентів Харківського університету⁴.

Політична організація Київської Русі XI–XII ст. по-різному уявлялася історикам минулого. Пануючою була теорія родових патріархальних відносин С. М. Соловйова і К. Д. Кавеліна. На початку 1860-х рр. проти таких пануючих уявлень в історіографії виступив М. І. Костомаров. Він висунув теорію федеративного укладу Київської Русі, основні положення якої були обнародовані у статті *«Мысли о федеративном начале Древней Руси»*, вміщеній на сторінках журналу *«Основа»* (1861, Кн. 1). Історик, зокрема, стверджував: «Коренной зачин русского государственного строя шел двумя путями: с одной стороны, к сложению всей Русской Земли в единое государство, а с другой – к образованию в нем политических обществ, которые, сохраняя каждое свою самобытность, не теряли бы между собою связи и единства, выражаемого их совокупностью. ... начала, соединяющие земли между собою, хотя и были достаточны для того, чтобы не допустить эти земли распасться и каждой начать жить совершенно независимо от других, но не настолько были сильны, чтобы заглушить всякое местное проявление и слить все части в одно целое. И природа, и обстоятельства исторические – все вело жизнь Русского народа к самобытности земель, с тем, чтобы между всеми землями образовалась и поддерживалась всякая связь. Так Русь стремилась к федерации, и федерация была формою, в которую она начинала облекаться. Вся история Руси удельного уклада есть постепенное развитие федеративного начала, но вместе с тем и борьбы его с началом единого государства»⁵.

У погляді на причини настання удільного поділу на Русі В. Б. Антонович послідовно продовжував ідейну лінію ролі «обласництва» в давньоруській історії, відсутність етнічної гомогенності і як наслідок «тяготение племен врозь». Єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Прихильниками федеративної теорії були також учні Антоновича. Як доводить С. І. Михальченко, *«В рамках киевской школы история «начальной Руси» излагалась на основании федеративной теории Н. И. Костомарова. Основное содержание домонгольской истории восточного славянства выделось в борьбе княжеского и вечевого (земского) начал»*⁶. Н. П. Дашкевич – один із перших учнів Антоновича, зокрема, стверджував, що до другої половини XIII ст., в течение, двух почти веков, Россия представляла собой федерацию всех отдельных земель, и жизнь везде шла одинаково⁷. На думку П. В. Голубовського, при федерації «государственное устройство в сильной степени напоминало собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья здесь были племенные, связанные с великим князем только договором»⁸. В. Г. Ляскоронський убачав федеративні звязки в організації племінних союзів племен. За правління Володимира Святославича на зміну федерації приходить підкорення⁹.

Більш зваженою була позиція у цьому питанні Д. І. Багалія. У своїй лекції «Удельный период и его изучение», прочитаній в Харківському університеті 17 грудня 1883 р. з нагоди вступу на кафедру російської історії він висловив своє неприйняття терміну «федерація» до історії Київської Русі: «Несомненно, что основная мысль федеративной школы о сочетании в древней Руси единства и целосности земли с своеобразностью частей, – мысль верная и плодотворная. Верно также указаны условия, которые вели к единству и разнообразию частей. Не совсем удачным только представляется нам термин «федеративный» для обозначения тогдашнего политического строя России. Под федерацией обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса или

сейма). Ничего подобного мы не можем отыскать в древне-русской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быта, языка, православной веры), на которые ссылается Н. И. Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип преимущественно, если не исключительно, политический. Если уже определять каким-нибудь термином начала древне-русской жизни, то мы бы предпочли термин «областность», «областной», хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем первый. Он только указывает нам на автономию земель, степень которой не всегда будет одинакова... Нам кажется, что термин «областной» более удачен, чем принятый доселе «удельный», и потому период с половины XI века до половины XIV скорее может быть обозначен как «областно-вечевой», чем «удельно-вечевой»¹⁰.

В. Ю. Данилевич також був стриманим в оцінці характерних явищ цього періоду. У підготовленому ним 1903 р. лекційному курсі для студентів Харківського університету, доводячи важливе значення цього періоду в історії Київської Русі, зауважував: «Родова теорія не пояснює не тільки общего смысла русской истории, но даже междукняжеских отношений. Прежде всего смена столов определялась вовсе не всегда родовым началом. Так, сплошь и рядом князья занимали столы по желанию веча, по договору, помощью оружия и т. д. Затем эта теория совершенно не может объяснить явлений внутренней жизни удельной Руси и прежде всего веча, с тем что древнерусские земли соответствуют его: народностям. – земель можно насчитать больше 6. Но даже и термин «федеративный» не подходит совершенно древней Руси. Лучше «областность», «областной». Идея областности, будучи применена к изучению русской истории, оказала ему громадную пользу и значительно продвинула его вперед»¹¹.

Не можна погодитися з твердженням А. Н. Шаханова, згідно якого вчені Київського університету св. Володимира, зосереджуючись на проблемах місцевої історії мало уваги приділяли теоретичним питанням науки і не претендували на створення самостійної концепції плину історичного процесу¹². В. Ю. Данилевич усвідомлював штучність традиційних схем історії Росії. Він підтримав висловлену М. С. Грушевським в 1904 р. свою незгоду із звичайною схемою руської історії. Грушевський, як відомо, вважав «нераціональним» «сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV ст., так наче се останнє було його продовженням». Натомість він стверджував, що «Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в. Володимиро-Московська держава не була, ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше порівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції»¹³. Так само й Данилевич у своїх лекціях обґрунтовував думку про необхідність вироблення нової концепції історичного розвитку східного слов'янства. Цій проблемі присвячено, зокрема його вступну лекцію до курсу історії староруських старожитностей 1907/1908 академічного року. Вчений досить детально розглядає схеми В. Ключевського, М. Рожкова та інших представників офіційної російської історіографії. Дійшов наступних висновків: «Жодна з існуючих схем російської історії не може бути прийнята. Так як одні занадто вузькі і не охоплюють навіть частини історичного процесу, а другі або випускають окремі процеси, або не співчужають розчленуванню в побуті окремих частин Русі. Тільки вивчення кожної окремої частини Руської землі, у всіх відношеннях, тобто підтримка традицій, що встановилися в школі проф. К. Бестужева-Рюміна, і особливо в Київській школі, дозволить вивчити у всіх дрібницях історичний процес і створити, якщо це буде потрібно для дальшого розвитку

історичної науки, нову схему, яка б відповідала всім вказаним раніше вимогам¹⁴. Подібні судження вченим були висловлені й в обнародуваній Н. Юсовою¹⁵ рецензії В. Ю. Данилевича на опубліковану 1918 р. книгу О. Є. Преснякова «Образование Великоруського государства». Тим самим Данилевич долучився до розмежування східноєвропейських історіографічних шкіл, української та російської.

В. Ю. Данилевич не був прихильником раннього виникнення феодалізму. Саме поняття «феодалізм» виникло у XVIII ст., коли у тогочасній історіографії актуалізувались питання історичних устроїв. Ним, прагнули «охопити тисячу років історії західної цивілізації, що залишилися позаду, і після яких мала настати епоха демократії»¹⁶. На відсутність «феодального моменту» в Київській Русі вказував і В. Й. Ключевський¹⁷. Навіть М. П. Павлов-Сільванський (1869–1908), який першим в російській історіографії масштабно поставив проблему вивчення феодальних інститутів на Русі в XIII–XV ст. не намагався стверджувати їх розвиток у Київській Русі¹⁸. Пізніше з'ясувалося, що феодалізм як соціальна, економічна й політична система складається у ряді країн Західної і Центральної Європи (передусім у Франції та Німеччині) в XI–XII ст. М. С. Грушевський називав феодалізм: «суспільний процес, який розвивається в різних примітивних громадських організаціях, старих і нових, а головною своєю прикметою має організацію на руїнах громадського, чи родово-племінного землеволодіння приватних великих маєтків, з різною півсвобідною робочою людністю, над котрою власник виконує й різні політичні права. Се в відносинах економічних. В відносинах особистих, громадських сьому відповідає звичайно перехід в залежність від таких економічно-сильних людей різної слабосилої людности, що стає під їх опіку, і таким чином ті економічно сильні люде стають між нею і більшою громадсько-політичною організацією – державою чи племенем»¹⁹. Однак, історик не вбачав феодальних інститутів в давньоруських реаліях і не живив термін «феодалізм» у своїй монументальній «Історії України-Руси».

В. Ю. Данилевич в одному із своїх лекційних курсів, зокрема, стверджував: «Сравнение явлений русской жизни показывает, что полного тождества между удельным периодом и западноевропейским феодализмом не было, как не было полного сходства в федеративном строе не только отдельных стран, но и отдельных частей одной и той же страны. Но одинаковые явления в древних условиях быта привели к тому, что многое в русской удельной системе представляет сходство с феодальными порядками Западной Европы или с аналогичными явлениями в Арабском халифате времен Омейядов и в Византии»²⁰. Його студії над літописними текстами та нормами Руської Правди дозволили віднести його початки до XII ст. В одній із своїх праць, присвяченій з'ясуванню одного загадкового терміну «Руської Правди», він розбирає літописне повідомлення 947 р. про реформаторську діяльність княгині Ольги. «Иде Вольга Новгороду, и устави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и места и повосты, и сани ее стоятъ въ Плескове и до сего дне, и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и доселе»²¹. Інформація староруського книжника про встановлені нею «знамянья, места и повосты, становища и ловища» не викликає у нього в довіру. Це свідчення не відбиває, на його погляд, суспільну практику середини X ст., а було новим, сучасним нашому літописцю явищем. «Из этого не следует вовсе, будто бы св. Ольга действительно установила права собственности на «ловища», «места» и т. д. Слова летописца свидетельствуют лишь о том, что установление прав собственности на указанные категории земли было сравнительно новым явлением. Конечно, летописец не знал и даже не мог знать, когда появилось впервые право собственности на ловища, перевесища и пр., а потому и он приписал все это определенному, конечно, крупному лицу, каким было на Руси св. Ольга»²². Від середини X ст. термін «погост» виступає у писемних

джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)²³. Ранні давньоруські погости були, як засвідчують археологічні матеріали, також і «гостьбою» – місцем торгівлі і обміну. Поселення X ст. з подібними функціями виявлені археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи (Гньоздово, Тімерево, Шестовиця). Впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях – погостів, виділення доменіальних князівських володінь було, як доводить В. М. Ричка, закріплено законодавчими нормами прецедентного права²⁴. Пізніші уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як відносно єдину ранньофеодальну державу є наслідком багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів.

Таким чином історіографічна спадщина В. Ю. Данилевича актуалізує необхідність подальших наукових студій над проблемами суспільно-політичного устрою Київської Русі.

Анотація

У даній статті висвітлюються історичні погляди професора В. Ю. Данилевича (1872–1936 рр.) щодо суспільно-політичного устрою Київської Русі.

¹ Андріяшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887.; Голубовский П. В. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1880; Багалай Д. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882; Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – 525 с.; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XIV века. – К. 1895; Дашкевич М. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического Съезда. – К., 1878. – Т. II. – С. 69–129.; Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885.

² Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1896. – С. 55.

³ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини (Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. №35). – К., 1925. – С. 110–114.

⁴ Данилевич В. Е. История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк. // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. №88.

⁵ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Кн. 1 (январь). – С. 121, 158.

⁶ Михальченко С. И. Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994.

⁷ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1873. – С. 1.

⁸ Голубовский П. В. История Северской земли. – С. 38, 45.

⁹ Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли. – С. 227.

¹⁰ Багалай Д. Удельный период и его изучение // Киевская Старина. – 1883 (февраль). – Т. V. – С. 316–317.

¹¹ Данилевич В. Е. История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. №88. – Арк. 24.

¹² Шаханов А. Н. К проблеме школ в российской исторической науке // Отечественная культура и историческая мысль XVIII–XX веков. / Сб. Статей и материалов. – Брянск, 2004. – Вып. 3. – С. 149.

¹³ Грушевський М. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведенню / Под ред. акад. В. И. Ламанского. – СПб., 1904. – С. 299.

- ¹⁴ Данилевич В. Курс истории русских древностей // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. № 218. – Арк. 20–21
- ¹⁵ Див.: Юсова Н. Рецензія В. Данилевича на монографію О. Преснякова «Утворення великоруської держави (1918 р.) // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 399–407.
- ¹⁶ Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. / Пер. з німецької. – К., 2006. – С. 321
- ¹⁷ Ключевський В. О. Сочинения: В 9-ти т. – Т. I. Курс русской истории. – Ч. I. – М., 1987. – С. 359–361.
- ¹⁸ Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. – М., 1988.
- ¹⁹ Грушевський М. Середні віки Європи. – К., S.A. – С. 55.
- ²⁰ Данилевич В. Е. Вопрос о самобытности и сходстве русской истории с Западной // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 29. – Спр. № 210. – Арк. 9.
- ²¹ Полное собрание русских летописей // Лаврентьевская летопись. – Т. 1. – Стб. 60.
- ²² Данилевич В. Е. Слово «перетес» в Русской Правде // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой (1885–1915). – М., 1916. – С. 121–122.
- ²³ Срезневський И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895. – Т. 2. – Стб. 1017–1018.
- ²⁴ Ричка В. Княгиня Ольга. – К., 2004. – С. 138–140.